

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น

For Educational Purpose Only

ทัศนารชมโบราณวัตถุสถานในเขตจังหวัดนครราชสีมาและปราจีนบุรี

ของ

ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรทิศ กิศกุล

วัดธรรมจักร เสมาราม

วัดธรรมจักร เสมารามตั้งอยู่ใน เมือง โบราณชื่อเมือง เสมา เมืองนี้ปัจจุบันตั้งอยู่ในบริเวณหมู่บ้านหินตั้ง ตำบล เสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา จากถนนมิตรภาพมีทางแยกเข้าไปราว 4 กิโลเมตร ถึงที่ว่าการอำเภอสูงเนิน และมีทางต่อไปยังวัดธรรมจักร เสมารามได้

เมือง เสมาตั้งอยู่ทางฝั่ง เหนือลำตะคอง ลำตะคองนี้เป็นลำน้ำที่เกิดจากลำห้วยลำธารหลายสายทางทิศใต้และทิศตะวันตกเฉียงใต้ของจังหวัดนครราชสีมา มารวมกันเข้าไหลไปทางทิศตะวันออกเฉียง เหนือผ่านอำเภอสูงเนิน อำเภอเมืองนครราชสีมา ลงสู่แม่น้ำมูลที่อำเภอจักราช ซึ่งตั้งอยู่ในจังหวัดนครราชสีมา เช่นเดียวกัน เมือง เสมามีเนินดินกำแพงเมืองและคูเมืองที่ลึกค้ำ ลักษณะเป็นรูปไข่ขนาด 1400 + 2000 เมตร นับว่าเป็นเมืองที่มีอาณาเขตกว้างใหญ่เมืองหนึ่ง ตัวกำแพงสร้างด้วยแฉะ ยังมีเหลือเป็นซากอยู่บ้าง ภายในเมืองมีสระและบึงใหญ่น้อยอาศัยน้ำไว้ได้ตลอดปี

มีโบราณวัตถุสมัยทวารวดีขนาดใหญ่แสดงอายุของ เมืองนี้ 2 อย่างอยู่ในวัดธรรมจักร เสมาราม คือ.-

1. พระพุทธรูปไสยาศลิลางค์ใหญ่ ความยาวขององค์พระเท่าที่มีเหลืออยู่ในปัจจุบันประมาณ 11.70 เมตร มีพระบาทตั้งอยู่ที่ปลายสูงประมาณ 1.50 เมตร พระพุทธรูปองค์นี้พระพักตร์ เป็นแบบทวารวดีอย่างแท้จริง และเศียรเป็นพระไสยาศลิลางค์ เพราะวิธัคดีหินนั้นได้ผ่าออกไปตามทางยาวของพระพักตร์ มีไค้ผ่าไปตามทางกว้างหรือทางขวาง แต่พระบาทศลิลางค์ เกี่ยวที่ตั้งอยู่ที่ปลายนั้น เศียรจะเป็นของพระไสยาหรือไม๊ ยังนำเสนอสงสัยอยู่
2. ธรรมจักรศิลา มีเส้นผ่าศูนย์กลางยาว 1.45 เมตร ปัจจุบันตั้งอยู่ในกุฏิของเจ้าอาวาสธรรมจักรวงนี้มีลวดลายสมัยทวารวดีประดับ เช่นเดียวกับธรรมจักรวงอื่น ๆ ซึ่งค้นพบในบริเวณพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม แต่มีลักษณะเป็นพิเศษคือที่เมืองลางมีลายหน้ากาลหรือ

หน้าราหูปรากฏอยู่ ลายเช่นนี้อาจได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะศรีวิชัยทางภาคใต้ของประเทศไทย และธรรมจักรวงนี้อาจสลักขึ้นในตอนกลางของสมัยทวารวดีคือราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 14

นอกจากโบราณวัตถุดังกล่าว ภายในเมืองเสมายังมีโลกชนาคีใหญ่ ๆ ก่อสร้างด้วยอิฐบ้าง ก่อด้วยแลงและศิลาบ้าง น่าเสียดายที่ว่าส่วนใหญ่ในปัจจุบันได้ถูกทำลายไปเกือบหมดสิ้นแล้ว นอกจากนี้ก็มีหินตั้งซึ่งทำด้วยศิลาท่อนใหญ่ ๆ ปักไว้เคียงข้าง คู่ม่าง หินตั้งเหล่านี้มีปรากฏอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยมาก ลักษณะที่ปักทำเป็นวง ๆ ก็มีปักเป็นแถวเป็นแนวห่าง ๆ กันไปก็มี ยังไม่ได้สำรวจให้แน่นอนว่า เดิมใช้ทำอะไร หรือเป็นสัญลักษณ์ของอะไรแน่ แต่ก็น่าเสียดายอีกที่ในปัจจุบันได้ถูกทำลายไปเสียมากแล้ว

เกี่ยวกับ เมืองเสมานี้ยัง เมืองอีกเมืองหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงกันคือเมืองโคราชที่ตั้งอยู่ทางฝั่งใต้ลำตะคองในตำบลโคราช อำเภอสูงเนิน เช่นเดียวกัน ห่างเมืองเสมามาทางทิศตะวันออกเฉียงประมาณ 6 กิโลเมตร หรือห่างจากที่ว่าการอำเภอสูงเนินในปัจจุบันไปราว 2-3 กิโลเมตร ในบริเวณเมืองมีปราสาทศิลาขนาดย่อม 2 - 3 แห่ง กรมศิลปากรได้ทำการขุดค้นและขุดแต่ง 2 แห่งใน พ.ศ. 2502 คือปราสาทโนนกู่และปราสาทเมืองแขก เป็นปราสาทศิลาสมัยลพบุรีทั้งคู่ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 ที่ปราสาทเมืองแขกได้ค้นพบศิลาสลักเป็นจำนวนมากเช่นทับหลัง หนามัน ซึ่งปัจจุบันได้รักษาอยู่ที่หน่วยศิลปากรที่ 6 อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

เมืองเสมอและเมืองโคราชปุระในสมัยหนึ่งคงเป็นเมืองสำคัญ ตั้งรักษาเส้นทางที่ลงมายังแผ่นดินต่ำทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรี เพราะอยู่ในที่รวมของเส้นทางเดินทางของกองทัพยกไปกับกองทัพกลาง ในรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199 - 2231) จึงโปรดฯ ให้รวมเมืองทั้งสองมาสร้างขึ้นใหม่ ณ เมืองนครราชสีมาในปัจจุบันนี้ โดยนำเอาชื่อเมืองเสมอและเมืองโคราชปุระรวมกันเข้า แต่คนทั้งหลายก็ยังคงเรียกว่าเมืองโคราชตามเดิมอยู่

ได้ค้นพบศิลาจารึกภาษาสันสกฤตและภาษาขอมในหมู่บ้านมอชีกา ในเขตเมืองเสมากล่าวถึงอาณาจักรศรีจนาสะและให้ศักราชตรงกับ พ.ศ. 1411 ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้อาจกล่าวได้ว่าแต่เดิมในดินแดนแถบนี้วัฒนธรรมแบบทวารวดีจากภาคกลางของประเทศไทยได้แพร่ขึ้นไปถึง ครั้นต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 ได้มีอาณาจักรศรีจนาสะตั้งอยู่ที่แถบเมืองเสมอและเมืองโคราชปุระ อาณาจักรนี้แม้ว่าจะเป็นอิสระ แต่ก็ใช้วัฒนธรรมแบบขอม

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ตั้งอยู่ในบริเวณวัดสุทธจินดา ห่างจากประตูชุมพล คือประตูเมืองนครราชสีมาทางทิศตะวันตก (หลังอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี) ไปทางตะวันตกเฉียงใต้ประมาณครึ่งกิโลเมตร บรรดาโบราณวัตถุซึ่งจัดแสดงอยู่ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งนี้ ส่วนมากเป็นของที่สมเด็จพระมหาวิโรฒ (อ้วน ศิลฺโล) วัดกรมนิวาศ จังหวัดพระนคร ได้เก็บรวบรวมจากท้องที่จังหวัดต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาไว้ที่วัดสุทธจินดาเป็นเวลานานปี แล้วมอบ

ให้เป็นสมบัติของชาติ เพื่อประโยชน์ในการศึกษาคุณค่าเรื่องราวของบ้านเมืองในภาคนี้ กรมศิลปากรจึงจัดสร้างอาคารคอนกรีตขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2498 จัดตั้งโบราณวัตถุเหล่านั้นแสดงไว้ชานานามว่า "พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแห่งหนึ่งในจังหวัดนครราชสีมา"

โบราณวัตถุส่วนใหญ่ที่รักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแห่งนี้ เป็นโบราณวัตถุในสมัยทวารวดีและลพบุรี ที่เป็นสมัยอยุธยาที่มีบ้างแต่เป็นส่วนน้อย มีแผนหินทรายสี่แฉกขนาดใหญ่แผ่นหนึ่ง จำหลักเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิประทับนั่งเหนือปัทมอาสน์อยู่ในเรือนแก้ว ยอดเรือนแก้วจำหลักเป็นรูปพระศตูปสมเด็จพระมหาวิรุฬงศนำมาจากอำเภอแคนดง จ.จังหวัดนครราชสีมา เป็นโบราณวัตถุสมัยทวารวดีสำคัญชิ้นหนึ่งที่แสดงว่า เมื่อราวพันปีล่วงมาแล้ว พระพุทธศาสนาได้เจริญแพร่หลายอยู่แล้วในท้องที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ปราสาทหินวัดพนมวัน

วัดพนมวัน ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านโพธิ์ อำเภอเมืองนครราชสีมา ห่างจากตัวเมืองนครราชสีมา ประมาณ 12 กิโลเมตร มีถนนแยกจากถนนเจริญพิศ เข้าไปยังวัดนี้ยาวราว 4 กิโลเมตร บริเวณวัดมีลำห้วย ชื่อลำห้วยริบูรณ์ ไหลโอบจากด้านตะวันออกไปด้านใต้ ลำห้วยริบูรณ์เป็นลำธารเกิดแคตัวเขาในอำเภอปากช่อง ไหลผ่านอำเภอสีคิ้ว อำเภอสูงเนิน อำเภอเมืองนครราชสีมา ตำบลจอหอ วัดพนมวัน ไปพร้อมกับลำน้ำมูลที่หมู่บ้านมะคันในอำเภอจักราช

ปราสาทหินแห่งนี้เรียกไว้ในจารึกว่า เทวาศรม สร้างเป็นปราสาทและวิหาร มีฉนวน (ทางเดิน) ทิศคอคดตลอดถึงกัน ขนาดยาว 25.50 เมตร กว้าง 10.20 เมตร องค์ปราสาทมีประตูชุม 3 ด้าน อยู่ทางทิศเหนือทิศใต้และทิศตะวันตก ส่วนทางทิศตะวันออกเป็นช่องฉนวน ประตูชุมปราสาทด้านทิศเหนือยังมีหินจำหลักลายและภาพคติดอยู่อย่างงดงาม และมีพระพุทธรูปศิลาปั้นปางประธานอภัยขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ตรงช่องประตูองค์หนึ่ง ทั้งวิหารและฉนวนทำหลังคาเป็นรูปประทุนเรือ มีหน้าคางคกคดลูกกรงกลิ้งควยหิน ภายในคูหาปราสาทและวิหารมีพระพุทธรูปศิลาปางต่าง ๆ ขนาดใหญ่ ประดิษฐานอยู่หลายองค์ โดยเฉพาะองค์หนึ่งเป็นพระพุทธรูปยืนปางประธานอภัยสูง 1.53 เมตร มีลักษณะเป็นแบบอุทองผสมทวารวดี ซึ่งเป็นหลักฐานอย่างค้ำยันในการศึกษาทางศิลปกรรม

ถัดตัวปราสาทหินออกมา เป็นบริเวณลานและมีระเบียบคดกอดควยหินล้อมรอบ กว้าง 45 เมตร ยาว 63.30 เมตร มีประตูทางเข้าออก 4 ทิศ แม้จะทรุดพังไปเป็นส่วนมาก แต่ก็ไม่ว่ายากแก่การปฏิสังขรณ์นัก เพราะท่อนหินชิ้นส่วนต่าง ๆ ยังคงอยู่กับที่แทบทั้งสิ้น ที่ลานระหว่างองค์ปราสาทกับประตูระเบียบคดด้านใต้มีคูหาถักควยหินทราย เป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาท ๆ นี้ทำควยหินทรายสี่แฉก ทำวางอย่างตะแคง กล่าวกันว่าเหมือนอย่างเดียวกับที่มีอยู่ในนครวัด ประเทศกัมพูชา

ที่ปราสาทหินวัดพนมวัน มีอักษรจารึกอยู่ตามแผนหินกรอบประตูและเสาหลายแห่ง โดยเฉพาะที่กรอบประตูปราสาททางทิศใต้เป็นอักษรและภาษาขอม อ่านแปลได้ความตอนหนึ่งว่า

เมื่อมหาศักราช 1004 (พ.ศ. 1625) พระกมรเตงอัญลักษณ์มีท้าวธรรมะ รับพระบัญชาของ พระบาทสมเด็จพระอัญศรีชัยวรมหะ (พระเจ้าชัยวรมันที่ 6 พ.ศ. 1623 - 1650) ให้ดูแล รักษาเทวสถานแห่งนี้พร้อมด้วยเจ้าหน้าที่พิธีกรรมหลายท่าน จึงเป็นอันเชื่อได้ว่าปราสาทหิน วัตพนมวันนั้นขึ้นแล้วใน พ.ศ. 1625

ถ้าจะพิจารณาจากทางด้านศิลปะ ก็เห็นว่าปราสาทวัตพนมวันคงสร้างขึ้นในราว ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 นี้ เพราะเหตุว่า ทับหลังของประติมากรรมทางด้านทิศเหนือ สลักเป็นรูปหน้ากาลอยู่ตรงกลาง เบื้องล่าง คายท่อนพวงมาลัยออกมาทั้งสองข้าง หน้ากาลนั้นแลบ ลื่นออกมาเป็นรูปสามเหลี่ยมและใช้มือทั้งสองยึดท่อนพวงมาลัยนั้นไว้ด้วย เห็นหน้ากาลมีเทวคา ประทับนั่งอยู่ในซุ้มและทั้งสองด้านของท่อนพวงมาลัยก็มีลายใบไม้ที่สลักอย่างคร่าว ๆ ทั้งทรง ขึ้นไปและห้อยยอยลงมาเป็นลายกานชด ลักษณะดังกล่าวก็นำไปเปรียบเทียบกับศิลปะขอมที่ตกอยู่ใน ศิลปะแบบปาปวน (ราว พ.ศ. 1550 - 1650) ลายสลักบนเสาศิลาภรณ์ทางด้านทิศใต้ก็มี ลักษณะอยู่ในศิลปะแบบปาปวนเช่นเดียวกันคือเป็นลายกานชดดอก (ลายชอกดอกไม้) ที่มีเส้นชี้ขึ้นมา แบ่งกานออกเป็น 3 ส่วน เหตุนี้จึงกล่าวได้ว่าอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 ดังกล่าว มาแล้ว

เข้าใจว่าปราสาทหินวัตพนมวันนี้แต่เดิมสร้างเป็นเทวสถาน ครั้นต่อมาซึ่งอาจเป็นใน สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งประเทศกัมพูชา (พ.ศ. 1724 - ราว พ.ศ. 1763) จึงได้ดัดแปลง เทวสถานแห่งนี้ให้เป็นพุทธสถาน อย่างไรก็ตามพระพุทธรูปที่มีอยู่ในปราสาทหินวัตพนมวันก็ตกอยู่ใน อุโมงค์ซึ่งหลังสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ลงมาอีก ขอนจำต้องกล่าวไว้ด้วยว่าเศียรพระพุทธรูป เหล่านี้ในสมัยไม่นานนักก็ถูกสลักตัดไปจนเกือบหมดสิ้น ที่แลเห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ล้วนเป็นเศียรที่ปั้น ใหม่และต่อเติมขึ้นในภายหลังทั้งสิ้น สำหรับพระพุทธรูปที่เศียรยังไม่ถูกตัดก็โดยย้ายเข้าไปอยู่ใน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแทน

ปราสาทหินวัตพนมวันนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยเสด็จประพาส ถึงจะเห็นได้จากพระบรมนามาภิไธยย่อที่สลักอยู่บนหลังประติมากรรมในปราสาททิศใต้

ในปัจจุบันกรมศิลปากรได้ขุดแต่งปราสาทแห่งนี้เพื่อหวังที่จะทำการบูรณะด้วยวิธีอันสตีโด ซิส (คือรื้อหินเก่าลงแล้วประกอบขึ้นใหม่ ซอนโครงเหล็กและปูนซีเมนต์ไว้ภายใน) ในการ ขุดแต่งปรากฏว่าทางทิศเหนือของปราสาท บนบริเวณลานยังมีวิหารเล็ก ๆ อีกหลายหลัง วิหาร เหล่านี้ใช้กรอบประตูและหน้าต่างสลักจากศิลาทราย แต่พื้นและผนังวิหารก่อด้วยอิฐ ส่วนใหญ่ จึงพังทลายไป ในการขุดแต่งได้ค้นพบภาพสลักอีก ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่เรือนพักของหน่วย ศิลปากรหน้าปราสาทหินวัตพนมวันทางด้านทิศเหนือ โบราณวัตถุที่สำคัญคือทับหลังศิลาทรายสีแสด สลักเป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑอยู่ตรงกลาง มีครุฑพุดหางนาคซึ่งเข้าใจว่าเดิมคงจะเป็นนาค 3 เศียร เศียรนาคนี้แผ่อยู่ที่ปลายทับหลังทั้งสองด้าน ส่วนนาคทั้งสองใช้แทนท่อนพวงมาลัยกลาง ทับหลัง เห็นว่านาคสลักเป็นรูปเทวคากำลังเหาะและรูปนรสิงห์ประกอบ เห็นอันนี้มีแนวสืบว่า คว่าและภาพนาคเหวคาเรียง เป็นแนวอยู่ชั้นบนสุด แต่ภาพคานบนนี้ก็เลื่อนไปมากแล้ว ใต้คานนาค สลักเป็นลายใบไม้ม้วนเป็นลายชด ทับหลังดังกล่าวคงสลักขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15 - 16

นอกจากนี้ก็มีรูปโคลนที่กำลังหมอบและส่วนประกอบสถาปัตยกรรมอื่น ๆ อีก ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของปราสาทหินวัดพนมวันยังมีฐานใหญ่อีกแห่งหนึ่ง แต่ยังไม่ได้ขุดแต่ง จึงไม่สามารถทราบได้ว่าเป็นอะไรแน่

หน่วยศิลปากรที่ 6 อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

หน่วยศิลปากรที่ 6 อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ตั้งอยู่ที่ริมเชิงสะพานที่ข้ามแม่น้ำมูล เข้ามายังตัวเมืองพิมายทางคานขายมือ เป็นสถานที่ทำการของหน่วยศิลปากร ปัจจุบันยังใช้เป็นที่พักโยธาและวัดจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยไว้มาก จึงจะพรรณนาต่อไปนี้คือ -

เมื่อเราประพาสหน่วยศิลปากรมาแล้ว ทางคานขายมือจะเห็นมีแผนศิลปะสลักหลายชิ้น รูปรางคล้ายใบเสมารอบพระอุโบสถหรือแผนหินกึ่งคิงที่กล่าวมาแล้ว แผนหินเหล่านี้สลักเป็นลวดลายคล้ายเมฆอยู่หลายภาพ ไม่ทราบว่าใช้ทำอะไรแน่ ที่ขายนามันมักปักตั้งอยู่กลางคานขายเขาเข้าใจว่าคงสลักขึ้นในสมัยทวารวดีตอนปลายราวพุทธศตวรรษที่ 16 เมื่อมีศิลปพูนบุรีเขามาปะปนแล้ว ที่เก่ากว่านั้นคือในคอนคนหรือคอนกลาง ของสมัยทวารวดีก็มีอยู่บ้างอีกเช่นเดียวกัน มักสลักเป็นพระพุทธรูปหรือภาพเล่าเรื่อง เป็นบุคคลต่าง ๆ ไม่สลักเป็นลวดลาย ศิลปะแม่เป็นทวารวดีแต่ก็มีลักษณะของภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยเฉพาะ

ถัดจากแผนหินสลักเข้ามาเป็นโรงโถงซึ่งแสดงทับหลังที่คนพบในบริเวณปราสาทหินพิมายโดยเฉพาะ ปราสาทหินพิมายนี้สร้างขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 เหตุนี้ทับหลังที่คนพบดำเนินไปเปรียบกับศิลปะขอมก็ตกอยู่ในปลายสมัยบาปวน (ราว พ.ศ. 1600 - 1650) และต้นสมัยนครวัด (ราว พ.ศ. 1650 - 1675) ทับหลังที่คนพบนอกไปจากแบบที่เหมือนกับที่ประตูปราสาทหินวัดพนมวัน ทางควนทิศเหนืออันตกอยู่ในสมัยบาปวนและมีอยู่เพียง 2 - 3 ชิ้นแล้ว ส่วนใหญ่ก็อยู่ในคอนคนสมัยนครวัดทั้งสิ้น ส่วนที่น่าสนใจก็คือปราสาทหินพิมายสร้างขึ้นในพุทธศาสนาเถรวาทนิกายมหายาน แรกก่อนหน้านั้นชาวขอมได้นับถือศาสนาฮินดูมาเป็นเวลานาน เมื่อมาสลักพระพุทธรูปจึงต้องยึดลักษณะบางประการของเทวรูปมาบ้าง เช่นบนทับหลังบางชิ้นที่พิมายพระพุทธรูปก็สูงสง่างามคล้ายกับผานางของเทพธิดาในศิลปะขอมแบบบาปวนตอนปลาย แขนข้างของพระพุทธรูปนั้นยืมมาจากศิลปะทวารวดีคือแสดงปางวิคราะห์ทั้งสองพระหัตถ์ การครองจีวรของพระพุทธรูปก็มีแปลก ๆ คล้ายกับว่าช่างยังไม่เข้าใจวิธีครอง นอกจากนี้สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือแต่เดิมมาช่างขอมนิยมสลักพระพุทธรูปปางสมาธิเท่านั้น เพิ่งมาที่ปราสาทหินพิมายนี้เองที่เริ่มมีพระพุทธรูปปางมารวิชัยเป็นครั้งแรก นอกจากนี้ภาพสลักบนทับหลังหนึ่งชิ้นซึ่งยังสลักไม่สำเร็จ ยังแสดงควยวาพระพุทธรูปองค์สำคัญในปราสาทหลังกลางที่ปราสาทหินพิมายนั้นแต่เดิมคงเป็นพระพุทธรูปนาคปรก นอกไปจากทับหลังที่แสดงภาพเกี่ยวกับพุทธศาสนาแล้ว ยังมีทับหลังที่แสดงภาพเกี่ยวกับเรื่องรามเกียรติ์อีก ซึ่งส่วนใหญ่ใช้ประดับประตูคานนอกของปราสาททองกลางและประตูกระเบื้อง ภาพบุคคลเหล่านี้ล้วนแต่งตัวนุ่งผ้าโจงกระเบนสั้น

จับเป็นริ้วชกชายออกมาเป็นขอบหน้าต่างตามแบบศิลปะขอมสมัยบาปวนตอนปลายทั้งสิ้น มีชื่อที่
นาสิ่ง เกตวิกคือช่าง ขอมนิยมสลักภาพเกี่ยวกับเรื่องรามเกียรติ์คอนนาคบาท แต่ของ เขาพระราม
พระลักษมณ์ถูกศรนาคบาททั้งคู และพระยาครุฑเหาะลงมาช่วยเอง ในโรงนั้นนอกจากทับหลังแล้ว
ก็ยังมักสืบขนูปรางค์อีกบ้าง ส่วนใหญ่สลักเป็นรูปทศิษยาล (บุรุษชาติศ) ทั้งสี่ คือ พระอินทร์
ทรงช้าง 3 เศียรอยู่ที่ศกวันออก พระยงมทรงกระบืออยู่ที่ศกไต พระวรุณทรงหงส์อยู่ที่ศกวันตก
และพระนารายณ์ทรงสิงห์อยู่ที่ศกเหนือ

ปราสาทหินพิมายนี้ต่อมาได้รับการบูรณะโดยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในต้นพุทธศตวรรษ
ที่ 18 พระองค์ได้ทรงสร้างปรางค์พรมหัทธและปรางค์หินแดงขึ้น ด้วยเหตุนี้เราจึงได้ค้นพบ
ทับหลังในศิลปะขอมแบบบาปวนในสมัยของพระองค์ สลักเป็นพระพุทธรูปหรือรูปพระโพธิสัตว์
ประทับยืนหรือนั่ง เหนือหน้ากาล สองข้างหน้ากาลไม่มีลายทอนพวงมาลัย แต่มีลายใบไม้มีลาย
ม้วนเป็นลายกานชดสลักกันและปลายชี้ขึ้นข้างบน

ทางด้านหน้าของ โรง โถงที่เก็บทับหลังซึ่งค้นพบในบริเวณปราสาทหินพิมาย ยังมีลาย
จำหลักศิลาสมัยลพบุรีอีก ส่วนใหญ่เป็นชิ้นส่วนของหน้าบัน เสาประดับกรอบประตู และฐานต่าง ๆ
มีชื่อสิ่ง เกตวบาง ฐานจะเจาะเป็นช่องสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ อยู่โดยรอบเพื่อฝัง แก้วแหวนเงินทอง
ฐานดังกล่าวคงจะใช้สำหรับฝังลูกนิมิตโคอาคาร ศิลาจำหลักเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้มาจากปราสาท
เมืองแขก อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

นอกจากนี้ในบริเวณหน่วยศิลปากรที่ 6 ทางทิศตะวันออกยังมีภาพจำหลักอื่น ๆ อีก
เช่นชิ้นส่วนของปลายกรอบหน้าบันเป็นรูปหน้ากาลมีแขนกำดั่ง คายนาคหลายเศียรซึ่งคงสลักขึ้น
ระหว่าง พ.ศ. 1500 - 1550 ในโรงโถงทางทิศตะวันออกนี้ก็ยังมีทับหลังอีกหลายชิ้น ที่สำคัญ
คือทับหลังจากปราสาทภูมิโพน อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ อายุระหว่างราว พ.ศ. 1200 -
1250 ทับหลังจากปราสาทเมืองแขก ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ทับหลังจากปรางค์กู่สวนแตง
อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ ในพุทธศตวรรษที่ 47 - 18 และมีประติมากรรมสมัยทวารวดี
อีกบ้าง ในโรงที่ซึ่งอยู่ถัดไปก็มีพระพุทธรูปยืนแบบบาปวนของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งมีพระเนตร
ปิดสนิทและพระโอษฐ์อมยิ้ม ค้นพบในปราสาทหินพิมาย และยังมีของมีค่าอื่น ๆ ที่ขุดค้นพบในบริเวณ
ปราสาทหินพิมายอีกเช่นเดียวกัน

ปราสาทหินพิมาย

ปราสาทหินพิมายตั้งอยู่ตรงศูนย์กลางของเมืองพิมาย เมืองนี้เคยเป็นเมืองนาแต่โบราณ
ปัจจุบันมีฐานะเป็นอำเภอ อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองนครราชสีมา ห่างกันประมาณ
56 กิโลเมตร

สมัยเมื่อเมืองพิมายเป็นศูนย์กลางสำคัญสำหรับปกครองท้องที่ในจังหวัดนครราชสีมา
บุรีรัมย์ ชัยภูมิ ฯลฯ ซึ่งรวมเรียกกันว่าแผ่นดินสูงตอนใต้ คงอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร
เพราะเป็นเมืองที่มีลำน้ำดอมคล้ายกับจะเป็นเกาะ คือทางทิศเหนือมีแม่น้ำมูลผ่านโอบไปทาง

ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก มีลำน้ำจากราชไหลมาไปทางเหนือ บรรจบกับแม่น้ำมูลที่หน้าท่า
สงกรานต์ (ใกล้กับที่ทำการหน่วยศิลปากรที่ 6 อำเภอพิมาย) ทางทิศใต้มีลำน้ำเค็มซึ่งเป็น
สาขาแยกมาจากลำจากราชที่ตำบลวังหิน ไหลมาทางนางสระนม ไปบรรจบกับลำแม่น้ำมูลที่
ตำบลประดู่ อำเภอชุมวง ในจังหวัดนครราชสีมาเช่นเดียวกัน อนึ่งห้วยลำปลายมาศก็ไหล
มาลงรวมกับแม่น้ำมูล ณ ที่ตำบลนี้ด้วย

ลักษณะเมืองพิมายเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง 565 เมตร ยาว 1030 เมตร
กำแพงเมืองทั้งสี่ด้านเป็นเนินดิน ยังมีร่องรอยให้เห็นอยู่บ้าง ประตูเมืองก่อด้วยศิลาทราย
เวลานี้เหลืออยู่เพียง 3 ประตู คือทางคานเหนือ คานตะวันตก และคานใต้ ประตูคานทิศใต้
มีชื่อว่าประตูชัย ส่วนประตูคานตะวันออกนั้นถูกกระแสน้ำในลำแม่น้ำมูลพัดพังทลายไปนานแล้ว
ในเมืองพิมายมีสระน้ำปรากฏอยู่คือ สระแก้ว สระพลอง และสระขวัญ นอกจากนี้ยังมีสระใหญ่
อยู่นอกกำแพงเมือง ทางทิศตะวันออกอีกคือสระเพรง

ปราสาทหินพิมายเป็นพุทธสถาน มีกำแพงสี่เหลี่ยมล้อมรอบและมีประตูชุมทั้งสี่ทิศ
ของประตูชุมอยู่ตรงกัน ประตูชุมใหญ่ที่สุดทางคานหน้าอยู่ทางทิศใต้ซึ่งเป็นของแปลกสำหรับ
บรรดาปราสาทขอม เพราะปราสาทขอมส่วนใหญ่มักหันหน้าไปทางทิศตะวันออกทั้งสิ้น ที่เป็น
เช่นนี้คงเป็นเพราะแต่เดิมมีถนนตัดจากประเทศกัมพูชาขึ้นมาทางทิศใต้ ปราสาทหินพิมายจึง
หันหน้าไปทางทิศนั้นเพื่อรับกับถนนที่มีมาแต่ก่อน

หน้าประตูชุมแห่งนี้ก่อเป็นสะพานนาค กว้างประมาณ 4 เมตร ยาว 31.70 เมตร
สูงจากพื้นดินประมาณ 2.50 เมตร มีบันไดลงสู่พื้นดินแยกเป็น 3 ทาง ที่เชิงบันไดตั้งรูปสิงห์
แล้วจึงถึงประตูชุม ประตูชุมก่อแบ่งเป็น 3 คูหา คูหาแรกกว้างราว 6 เมตร ยาวราว 4 เมตร
มีเสารายสลักควยศิลาคูหนึ่ง คานข้างมีช่องลมข้างละ 2 ช่อง ยังคงมีลูกกรงสลักควยศิลาเหลือ
อยู่บาง คูหากว้าง 6 เมตร ยาว 13 เมตร มีเสารายอย่างคูหาแรกข้างละ 6 ตน คูหา
สุดท้ายที่จะออกไปบริเวณลานใหญ่ ทำลักษณะอย่างเดียวกับคูหาแรก ที่คูหากว้างมีช่องประตูแยก
เป็นคูหาออกไปทางทิศตะวันออกและตะวันตกอีกข้างละ 3 คูหา ทางทิศตะวันตกมีทับหลังศิลา
ชิ้นหนึ่งสลักเป็นรูปชววนเทและมีพระพุทธรูปนาคปรกกกำลังประดิษฐานอยู่เหนือคานหาม ซ่อน
ทำให้อาจสันนิษฐานได้ว่าพระพุทธรูปองค์เดิมในพระปรางคองคกลางคงเป็นพระพุทธรูปนาคปรก
และก็คงจะเป็นแบบเดียวกับศิลปขอมแบบบาปวน คือสลักชั้นราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17

นอกจากประตูชุมคานทิศใต้ซึ่งปีกกาเป็นกำแพงยาวออกไปข้างละ 80 เมตร แล้วจึง
หักมุมเป็นแนวกำแพงคานทิศเหนือและทิศใต้ต่อไป ส่วนบนหรือหลังคาของชุมประตูคานทิศใต้ทรง
คูหากว้างสูง นอกนั้นลดหลั่นกันไปตามลำดับ การสร้างประตูชุมมีคูหาติดอกกันทั้งสี่ทิศนี้ทำให้
แลดูมีลักษณะคล้ายรูปภาคบาท ประตูชุมของกำแพงทางทิศเหนือ ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก
ก็มีลักษณะอย่างเดียวกับประตูทางทิศใต้ นิคแต่ไม่มีสะพานนาคข้างหน้าเท่านั้น กำแพงของปราสาท
หินพิมายสร้างด้วยศิลาทรายสีแดง ทางคานเหนือและคานใต้อยาว 220 เมตร ทางคานตะวันออก
และตะวันตกยาว 277.50 เมตร ยังทรงรูปสมบูรณ์ดีอยู่บางทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ตอนหนึ่งสูง
8 เมตร

นอกประชุมทิศใต้ มีซากอาคารสร้างด้วยศิลาทรายและศิลาแดงอยู่หลังหนึ่งทางทิศตะวันตก ขนาดกว้าง 26 เมตร ยาว 35.10 เมตร ยังไม่ทราบว่ใช้ทำอะไรแน่ เค็มเรียกกันว่าคลังเงินเพราะได้เคยค้นพบทับหลังศิลาสลักเป็นภาพคล้ายบุคคลกำลังหลังนำมอมมาโทแก่พราหมณ์ และยังค้นพบแก้วแหวนเงินทองอีก

ถัดประชุมคานใต้เข้าไปเป็นลานใหญ่คือลานชั้นนอก ที่ลานนี้มีสระน้ำอยู่ 4 บุม ๆ ละสระ และก่อนนั้นเคยมีวัดตั้งอยู่ที่บริเวณลานนี้ 4 วัด มีอยู่วัดหนึ่งทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือมีพระอุโบสถที่เรียกกันว่าโบสถ์เจ้าพิมาย ทอมาวัดหนึ่งนี้ไ้ขยายออกไปอยู่นอกปราสาทหินพิมายหมดแล้ว

บนลานชั้นนอกตอนใกล้ประชุมกำแพงทิศตะวันตก มีซากอาคารก่อด้วยศิลาหลังหนึ่งขนาดยาว 26.50 เมตร กว้าง 25.50 เมตร ยังไม่ทราบว่ใช้ทำอะไรแน่ เพียงแคสันนิษฐานกันว่าอาจเป็นพระตำหนักสำหรับพระมหากษัตริย์ประทับในเวลาเสด็จมาประกอบพิธี ณ ปราสาทหินพิมาย หรืออาจเป็นหอไตรหรือมรรณาลัยที่เก็บรักษาตำราทางศาสนาได้

ทอดจากลานชั้นนอกเข้าไปถึงระเบียงคค ก่อขุดฐานสูงจากพื้นดิน 87 เซนติเมตร มีประชุม 4 ทิศ และประตูทางทิศใต้มีขนาดใหญ่กว่าประตูทางทิศอื่น ระเบียงคคแห่งนี้ทางทิศเหนือและใตยาว 72 เมตร ทางทิศตะวันออกและตะวันตกยาว 80 เมตร ภายในมีทางเดินกว้าง 2.35 เมตร ทะลุถึงกันตลอดทั้งสี่ด้าน หลังคามุงด้วยแผ่นศิลาทำเป็นอย่างรูปหลังคาเรือประทุน ยังเหลือทรงรูปที่อยู่บาง 2 - 3 ทอน ระเบียงคคนี้ส่วนใหญ่ก่อด้วยศิลาทรายสีชมพูสลับกับศิลาทรายสีเหลือง ศิลาทรายสีชมพูมีคุณภาพค่าเทุ่กันจึงสลักหักพังไปเป็นส่วนมาก ทำให้ไม่สามารถบูรณะตามกรรมวิธีอันสถิติขีส์ได้ เพราะถ้ากระทำไปแล้วก็จะต้องหล่อแผ่นซีเมนต์เข้ามาแทนที่ศิลาทรายสีชมพูของเดิมเกือบทั้งหมด ทำให้แลเห็นแก่ของใหม่ ที่ประชุมคานใต้ของระเบียงคคนี้มีตำจารึกอยู่บนแผ่นหินคานขวามือ (ทิศตะวันออก) ที่กรอบประตูทุกหากกลาง กล่าวเริ่มจนถึงพระกรมเทงอัญศรีวิเรนทราธิบตีวรมะ เมืองโองกะกุล สถาปนากมรเทงชคคเสนาบดีไตรโลกวิชัยเป็น เสนาบดีกมรเทงชคคพิมายเมื่อ พ.ศ. 1651 และลงท้ายว่าเทงควนประสานบุตรพระกรมเทงอัญศรีวิเรนทราธิบตีวรมะโองกะกุล ถวายข้าพระแด่กมรเทงชคคพิมายเมื่อ พ.ศ. 1655 ศิลาจารึกหลักนี้มีประโยชน์ในการที่จะกำหนดอายุของปราสาทหินพิมาย ดังจะกล่าวถึงต่อไป

ทอดจากระเบียงคคก็เข้าไปถึงลานชั้นใน ซึ่งเป็นที่ตั้งของปราสาท 3 องค์ และอาคาร 1 หลัง ลานนี้ทางทิศเหนือและใตยาว 58 เมตร ทิศตะวันออกและตะวันตกยาว 66 เมตร ปราสาท 3 องค์ที่อยู่ในบริเวณลานนี้ ปราสาทใหญ่อยู่ตรงกลาง ปราสาทน้อยอยู่ข้างหน้าทั้งซ้ายและขวาของปราสาทองค์ใหญ่ องค์ข้างซ้ายก่อด้วยแลง เรียกโดยทั่วไปว่าปราสาทพรหมทัต องค์ข้างขวาก่อด้วยศิลาทรายสีแดง จึงเรียกกันง่าย ๆ ว่าปราสาทหินแดง

ปราสาทพรหมทัตทางทิศตะวันออกมีฐานก่อเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมกว้าง 14.50 เมตร สูงประมาณ 16 เมตร ปราสาทนี้เชื่อกันว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มหาราชของคุลุตทายแห่งประเทศกัมพูชาได้ทรงสร้างขึ้นระหว่าง พ.ศ. 1724 - ราว พ.ศ. 1763 พระองค์ได้ทรงบูรณะปราสาทหินพิมาย เพราะเหตุว่ามรณกรรมของพระองค์ได้เคยประทับอยู่ในถิ่นฐานแถบนี้ ได้ค้นพบพระศิมากรรม

ศิลาซึ่งเชื่อกันว่าเป็นพระรูปของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กำลังประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระหัตถ์ ประนมอยู่เหนือพระอุระ (ปัจจุบันโคหักหายไปแล้ว) ในปราสาทพรหมทัณฑ์ ประติมากรรมดังกล่าว ปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร บนทับหลังของประตูคานในทิศใต้ของปราสาท พรหมทัณฑ์มีภาพสลักพระพุทธรูปทรงเครื่องประทับยืนเป็นแนวมีวิหารประกอบ แม้ว่าทับหลังชิ้นนี้ จะยังสลักไม่สำเร็จ แต่ก็เห็นโคหักเจนวาอยู่ในศิลปะขอมแบบชามชัยวรมันที่ 7 เพราะพระพักตร์ของพระพุทธรูปแสดงอาการอมยิ้มอันเป็นลักษณะของศิลปะสมัยนั้น แต่พระหัตถ์ แสดงปางวิตรรกะ (ทรงตั้งสอน) ทั้งสองพระหัตถ์เลียนตามแบบศิลปะทวารวดี

สำหรับปราสาทหินแดงทางทิศตะวันตกนั้น มีฐานก่อเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมกว้าง 11.40 เมตร สูงประมาณ 15 เมตร โคพบศิลาบางท่อนที่ซากฐานปราสาทนี้ มีผิวคล้ายจำหลักนำเข้ามา ประกอบไว้อย่างกลบข้างบนลง เป็นข้างล่าง จึงเห็นโควางปราสาทหินแดงนี้คงจะก่อขึ้นในชั้นหลัง คือ ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั่นเอง

คานหลังปราสาทหินแดงมีอาคารน้อยอีกหลังหนึ่ง รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยาว 17 เมตร กว้าง 6.50 เมตร เมื่อกรมศิลปากรไต่ถามการชุกแวงใน พ.ศ. 2497 ได้ค้นพบศิลาจารึกขนาด ยอมสลักด้วยศิลา 2 - 3 ชั้น เวลานั้นเก็บรักษาไว้ ณ ที่ทำการหน่วยศิลปากรที่ 6 อำเภอพิมาย จึงสันนิษฐานว่าใช้เป็นที่ประกอบพิธีทางศาสนาพราหมณ์ และปัจจุบันเรียกอาคารหลังนี้ว่าหอพราหมณ์ ซ่อนักไม่นานจะแปลกประหลาดอันใด เพราะในระยะเวลาการก่อสร้างปราสาทหินพิมายและในสมัย ต่อมานั้น ศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาปะปนกันอยู่ทั้งในสมัยปัจจุบัน เหตุนี้ในพุทธสถานเช่นที่ ปราสาทหินพิมายจึงอาจมีอาคารในศาสนาพราหมณ์เข้ามาปะปนอยู่ได้ หอพราหมณ์มีปราสาทคือ แห่งศิลาสลักเป็นรูปคล้ายคอกบัวตูมสำหรับประดิษฐานโกกหรือยอดหลังคาวางอยู่มาก

ถัดปราสาทพรหมทัณฑ์กับปราสาทหินแดง เข้าไปเป็นปราสาทองค์ใหญ่ คือปราสาทองค์ประธาน ของปราสาทหินพิมาย ที่สัมพันธ์ที่ซากก่อสร้างมีทั้งศิลาปูนและศิลาทราย ปัจจุบันโคซ่อมเสร็จแล้ว ความวิจิตรอันลึกลับ ฐานก่อเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสองกว้าง 18 เมตร ส่วนยาวรวมตลอดทั้ง มุขหน้าที่ยื่นยาวออกไปทางทิศใต้ 32.50 เมตร ประตูเข้าออกสำหรับองค์ปราสาทนี้มีทั้งสี่ทิศ มุขหน้าของปราสาทใหญ่มีทางขึ้นลง 3 ทาง คือทางข้างซ้ายข้างขวา และข้างหน้า แต่หลังจากไต่ถามการชุกแวงมูลคินออกหมดเมื่อ พ.ศ. 2497 ปราสาทนี้มีบันไดอยู่แค่ที่ทางข้างซ้าย และขวาเท่านั้น ส่วนข้างหน้าที่ตรงกับประตูมุมระเบียง คคคานทิศใต้นั้น ยังหาโคสร้างเสร็จไม่ ในปัจจุบันศาสตราจารย์ ม.จ. ย่าใจ จิตรพงศ์ คณบดีคณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งทาง กรมศิลปากรได้เชิญให้ทรงดำรงตำแหน่งหัวหน้าฝ่ายไทยในการบูรณะปราสาทหินพิมายด้วยวิจิตรอัน ลึกลับ โคทรงออกแบบบันไดเป็นแบบสมัยใหม่ขึ้นทางคานนั้น เพื่อให้รู้ว่าเป็นของที่ก่อเติมขึ้นภายหลัง ไม่ใช่ของเดิม

๗ ที่นี้เราจะเดินประพักษ์คือเวียนขวาไปรอบปราสาทองค์กลาง เสียก่อนแล้วจึงจะขึ้นไป ภายใต้องค์ปราสาทที่หลัง หน้าบันมุขทางด้านใต้นี้สลักเป็นภาพพระศิวนาฏราชคือพระอิศวรทรงพ้อนรำ โคกล่าวมาแล้วว่าพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์อาจอยู่ปะปนกันได้ เหตุนี้จึงไม่น่าแปลกใจประการ ใด ทับหลังทางด้านนี้ยังค้นหาไม่พบ

ทางทิศตะวันตกหน้าบันของมุขชั้นยอดสลักเป็นภาพพระฤๅษณ์กำลังยกภูเขาไควรชณะ หน้าบันชั้นกลางมาสลักเป็นภาพพระยาครุฑกำลังเหาะลงมาช่วยพระลักษมณ์ที่กำลังถูกศรนาคราศรีค อยู่ ทั้หลังสลักเป็นภาพพระลักษมณ์ถูกศรนาคราศรีคมีพระรามกำลังประคองอยู่ที่พระเศียร และมีฝูงลิง แวกล้อม ภาพสลักดังกล่าวเป็นของพิเศษที่หน้าบันและทั้หลังสลักเป็นเรื่องราวติดต่อกัน เพราะ โดยมากช่างมักสลักเป็นคนละเรื่องคนละตอน ขอให้สังเกตดูที่ส่วนล่างของหน้าบันมักมีลายเป็น เส้นตรงเข้ามาประคองอยู่ที่เบื้องล่าง ลายเช่นนี้มีปรากฏมากยิ่งขึ้นในศิลปะขอมแบบนครวัด ซึ่งอยู่ หลังปราสาทหินพิมาย และมีลายเป็นเส้นตรงห้อยคอกลงไปอีกเล็กน้อย นักโบราณคดีฝรั่ง เศส เรียก ลายเช่นนี้ว่า "ชื่อปลอมหักคั้งโค้ฉาก" (fausse poutre à retour d' équerre)

ตอนนี้ควรจะสังเกตดูว่าปราสาทหินพิมายนั้นมีลักษณะผิดแปลกจากปราสาทขอมอื่นๆ โดยทั่วไป คือที่มุมปราสาทมีการย่อมนุมมาก และลายประดับผนังส่วนล่างขององค์ปรางค์ก็สูงขึ้นไป มากเช่นเดียวกัน คือสูงขึ้นไปจนเกือบเท่าระดับของทั้หลังที่มุม นอกจากนี้ลายเหล่านี้ยังมีเส้นประดับ เป็นขอบทั้งที่ผนัง เบื้องล่างและเบื้องบนของปรางค์ซึ่งในศิลปะขอมไม่เคยมี หลังจากของปรางค์องค์ กลางที่ปราสาทหินพิมายก็ผิดไปจากปราสาทขอมโดยทั่วไปก็จะมีครุฑแมกอยู่ทั้งสี่ทิศ และหลังจากก็เป็น รูปพุ่มโดยมีการย่อมนุมมากและมีกลีบขนุนสลักประกอบอยู่เป็นชั้น ๆ ปราสาทขอมโดยทั่วไปมักมีหลังคา ย่อส่วนเป็นชั้น ๆ ซ้อนกันขึ้นไป และชั้นบนก็สลักเลียนแบบชั้นล่างย่อส่วนกันขึ้นมา เป็นลำดับ จึงแลเห็น เป็นชั้น ๆ ใ้ค้อย่างชัดเจน สันนิษฐานกันว่าปราสาทนครวัดในประเทศกัมพูชานั้นได้จำลองแบบหลังคา ที่ปราสาทหินพิมายนี้ไปเป็นแบบอย่าง เพราะปราสาทนครวัดสร้างหลังปราสาทหินพิมายเล็กน้อย หลังจากปราสาทนครวัดจึงนับ เป็นแบบพิเศษในศิลปะขอม

ต่อมา เป็นประตูมุขของปรางค์องค์กลางทิศตะวันตก หน้าบันสลักเป็นภาพเรื่องราว เกี่ยวรศึคอนกำลังยกทัพรบพุ่งกันซึ่งยากที่จะทราบได้ว่า เป็นตอนใด ทั้หลังสลักเป็นภาพคอนพระราม จองถนน มีฝูงลิงกำลังแบกกอนศิลาไปทุ่มลงในน้ำ และมีสัตว์น้ำประกอบอยู่ควาย ที่มุมองค์ปรางค์ทั้ง 2 มุมทางคานทิศเหนือ มีเสาศิลาสลักรูปสี่เหลี่ยมตั้งอยู่บนบานมีเค็ยบักอยู่ข้างบน สันนิษฐานว่า อาจเป็นเสาสำหรับตั้ง โคมไฟบนนั้น

หน้าบันคานทิศเหนือสลักเป็นภาพการรบพุ่งในเรื่องราวเกี่ยวรศึเช่นเดียวกัน แต่ทั้หลัง สลักเป็นภาพพระนารายณ์ 4 กร ทรงถือจักร สังข์ คช และคอกมัว กำลังประทับยืนอยู่ท่ามกลาง ลวดลายพันธุ์พฤกษา

สำหรับประตูมุขขององค์ปรางค์ทิศตะวันออกหน้าบันอาจสลักเป็นภาพท้าวมาลีราชกำลัง เสด็จลงมาว่าความระหว่างพระรามและทศกรรฐ์ แต่บางท่านก็ว่าเป็นตอนทศกรรฐ์ดมและวิญญาน ทศกรรฐ์กำลังขึ้นไปสู่สวรรค์ ทั้หลังคง เป็นภาพตอนพระลักษมณ์กำลังคักหูกักจุมกนางสามนิกษา โดยมีพระรามแลนางสีดาประทับอยู่ใกล้ ๆ ส่วนประตูของมุขทิศใต้คานตะวันออกหน้าบันสลักเป็นรูป พระอิศวรและพระอุมาทรงโคนนทืออยู่เบื้องบน มีพระนารายณ์ทรงครุฑ พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ และพระพรหมทรงหงส์ รวมทั้งฤๅษีและเทวดาอยู่เบื้องล่าง สำหรับทั้หลังนั้นสลักเป็นภาพบุคคล กำลังนั่งอยู่ในเรือ ยังไม่อาจทราบว่าเป็นภาพอะไรแน่ มีบางท่านสันนิษฐานว่าเป็นภาพพระราม กำลังเสด็จกลับเข้าเมือง ภายหลังจากเสร็จศึกลงกาแล้ว

เมื่อเราได้เห็นประติมากรรมเวียนรวมปรากฏองค์กลางแล้ว ก็ขอให้เดินเข้าไปภายใน องค์ปรากฏโดยชั้นบันไดโคลนยี่ปัจจุบันทางทิศใต้ บนพื้นศิลาจะเห็นมีรูปอยู่หลายรูป ขนาดใหญ่บ้าง เล็กบ้าง ซึ่งแต่เดิมอาจมีการสร้าง เพดานไม้สำหรับตั้งพระพุทธรูปหรือเทวรูปก็ได้ เพราะทาง ด้านนี้แต่เดิมยังไม่มีบันไดลงทางทิศใต้ ต่อมาเมื่อทับหลังอีกชั้นหนึ่งซึ่งสลักเป็นภาพการสู้รบในเรื่อง รามเกียรติ์เช่นเดียวกัน แล้วจึงถึงทับหลังชั้นสำคัญซึ่งสลักเป็นภาพในพุทธศาสนาปางมารวิชัย นับเป็นครั้งแรกในศิลปะขอม ปัจจุบันทับหลังชั้น เดิมรักษาอยู่ในหน่วยศิลปากรที่พิมายนี้ ที่แลเห็นอยู่ ภายในปราสาทเป็นภาพที่ทำจำลองขึ้น คอนี้เป็นห้องของมุขที่ยาวออกไปทางทิศใต้ ขอให้ สังเกตดูภาพสิงห์คอบนสวนยอดของผนังที่เป็นของ เดิมก็มี ที่ทำจำลองขึ้นเวลาบูรณะก็มี ในการ สร้างปราสาทศิลานี้ผนังข้างซอมนกไข่ไม้ประกอบอยู่ด้วย ภายใต้อาสน์ที่โคข้างซอมนกไข่ ไม้และเราสามารถค้นพบร่องรอยแล้ว ศาสตราจารย์ ม. จ. ยายใจ จิตรพงศ์ ก็โปรดให้ใช้ ไม้ประกบเข้า เพื่อให้เห็นว่าของ เดิมเป็นอย่างไร ถึงส่วนที่อยู่เหนือประตูชั้นในของมุขเหล่านี้

ตอจากนั้น เราจึงจะได้ชมทับหลังชั้นสำคัญ 4 ชั้นที่อยู่เหนือประตูชั้นในทางด้านหน้า รอมปรากฏองค์กลาง ทับหลังดังกล่าวเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่าปราสาทหินพิมายนี้สร้างขึ้นใน พุทธศาสนาเถรวาท เพราะเราจำต้องถือทับหลังที่อยู่ใกล้ซิปรางค์องค์ประธานที่สุดเป็น สำคัญ ทับหลัง เหล่านี้มีลักษณะดังต่อไปนี้คือ.-

ด้านทิศใต้ออกจกภาพเป็น 2 แนว แนวบนเป็นพระพุทธรูปนาคปรก ประทับอยู่ทาง กลางพระพุทธรูปทรง เครื่องปางสมาธิ 6 องค์ แนวล่างมีภาพอุมาสิกันนำลิงลงมาถวาย

ด้านทิศตะวันออกจกภาพเป็น 2 แนวเช่นเดียวกัน แนวบนเป็นพระพุทธรูปทรง เครื่อง ประทับยืนอยู่ระหว่างต้นไม้คู่หนึ่ง มีนักขัตติย์นั่ง ฝ้าอยู่ข้าง ๆ พร้อมด้วยบริวาร และมีกระบวน ราชยานคานหามกับ เครื่องสูงอยู่ริมซ้ายขวา แนวล่างเป็นรูปพนักงานชาวประโคนกับพ้อนรำ เข้าใจ กันว่าเป็น เรื่องพุทธประวัติตอนทรงพระบาทมหาชนมุนีมีเรื่องราวอยู่ในมหาสมณพัสตูลิขิต

ด้านทิศเหนือจกภาพเป็น 2 แนวอีก คือแนวบนเป็นภาพเทวคา 3 พักตร์ 6 กร 5 องค์ ขนาดใหญ่ 1 องค์อยู่ตรงกลาง และขนาดเล็กอยู่ด้านข้าง ๆ ละ 2 องค์ ประติมากรรม 3 พักตร์ เหล่านี้สองกรวางประสานบนพระเพลาอย่างทำสมาธิ สองกร เบื้องขวา ล่างถือพวง ประคำ บนถือคอกบัว สองกร เบื้องซ้าย ล่างถือกระดิ่ง บนถือคอกบัว เข้าใจว่าประติมากรรม 5 องค์นี้คือ พระวัชรสัตว์ ไก่แก่พระโพธิสัตว์ประจำองค์พระอาทิตย์พุทธเจ้าในพุทธศาสนาเถรวาท มีรูปเทพพ้อนรำประกอบ ทั้งแนวบนและแนวล่าง

ด้านทิศตะวันออกจกภาพเป็น 2 แนวเช่นเดียวกัน แนวบนเป็นพระพุทธรูปทรง เครื่อง ปางสมาธิประทับนั่ง เรียงแถวอยู่ในเรือนแก้ว 10 องค์ แนวล่างเป็นเทพบุตรและเทพธิดากำลัง พ้อนรำ เทพบุตรบางองค์หัตถ์ขวาทรงถือวัชร และหัตถ์ซ้ายทรงถือกระดิ่งซึ่งอาจหมายถึงพระ วัชร สัตว์ก็ได้ เพราะโดยปกติแล้วพระ วัชรสัตว์จะต้องทรงถือสิ่ง ของ เช่นนั้น ตรงกลางของรูปทั้งสอง แถวนี้จกภาพเป็นรูปประติมา 3 พักตร์ 8 กร กำลังทรงพ้อนรำ บาทซ้ายยื่นเหยียดรูปประติมาอีก 2 รูป ซึ่งนอนศรีษะสวนกันอยู่บนหัวข้าง เมื่อหลังรูปประติมา 3 พักตร์ 8 กรนั้น มีหนึ่งข้างหุ้ม ทางข้างโค้งอยู่เหนือพระเศียร รูปประติมานี้เชื่อกันว่าเป็นรูปไตรโลกวิชัย ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ ในพุทธศาสนาเถรวาทอีกเช่นเดียวกัน

เมื่อได้ชมภายในปราสาทองค์กลางของปราสาทหินพิมายเรียบร้อยแล้ว ก็สมควรที่จะลงบันไดทางทิศตะวันออก เพื่อเดินออกนอกกระเบื้องคดทางช่องทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ความจริงช่องนี้แต่เดิมทามีไม้ แต่เมื่อทำการบูรณะปราสาทหินพิมาย ได้เจาะขึ้นเพื่อให้รถบันจันสามารถเข้ามาทำการในลานชั้นในของปราสาทได้ เมื่อออกช่องนี้แล้วก็สมควรที่จะเดินขึ้นไปบนลานชั้นนอกทางค้ำทิศเหนือ เพราะยังมีทับหลังศิลาที่น่าสนใจให้เหลืออยู่ใต้อีก 2 - 3 ชั้น เช่นทับหลังภาพการกวนเกษียรสมุทร และทับหลังภาพพระอิศวรพระอุมาทรงโคมนทิ พระนารายณ์ทรงครุฑ และพระกฤษณะกำลังประลองกำลัง สลักอยู่บนชั้นเดียวกัน ทับหลังดังกล่าวคงสลักขึ้นในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 17 ทั้งสิ้น

เมื่อได้กล่าวมาแล้วว่าปราสาทหินพิมายมาหมดสิ้นแล้ว ก็จะได้อีกกล่าวถึงกำหนดอายุของปราสาทแห่งนี้ต่อไป ได้กล่าวมาแล้วว่า ได้ค้นพบจารึกในปราสาทหินพิมายบนประติมากรรมกระเบื้องคดค้ำนาคี จารึกหลักนี้กล่าวถึงศักราชตั้งแต่ พ.ศ. 1651 ถึง พ.ศ. 1655 และกล่าวถึงพระนามพระเจ้าแผ่นดิน 1 องค์ คือพระเจ้าชรินทรวรมันที่ 1 ซึ่งครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 1650-1656 อย่างไรก็ตามก็เมื่อกรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งบริเวณปราสาทใหญ่ทิศตะวันออกเฉียงใต้เมื่อ พ.ศ. 2497 ก็ได้ค้นพบศิลาจารึกหักแผ่นหนึ่งใช้อักษรขอมจารึกภาษาสันสกฤตและภาษาขอม มีตัวอักษรทั้งค้ำหน้าและค้ำหลังหมกจมอยู่ในคำจารึกนั้นปรากฏพระนามพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1545 - 1593) และมีมหาศักราชตรงกับ พ.ศ. 1579 และ พ.ศ. 1589 ปรากฏอยู่ ด้วยเหตุนี้จึงมีบางท่านเสนอว่าปราสาทหินพิมายอาจสร้างมาแล้วตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถ้าพิจารณาจากทางค้ำศิลปะ นอกจากทับหลังข้างขึ้นซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าตกอยู่ในศิลปะขอมแบบบาปวน (ราว พ.ศ. 1550 - 1650) บรรดาโบราณวัตถุสถานส่วนใหญ่ที่ปราสาทหินพิมายซึ่งเราแลเห็นอยู่ในปัจจุบันก็ตกอยู่ในระหว่างปลายศิลปะขอมสมัยบาปวนต่อกับต้นสมัยนครวัดทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงใคร่ที่จะกล่าวว่าปราสาทหินพิมายที่เราแลเห็นในปัจจุบันนี้ได้สร้างขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 มากกว่า และได้มาต่อเติมขึ้นอีกครั้งหนึ่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 คือในต้นพุทธศตวรรษที่ 18

ไทรงาม

หลังจากที่ได้เที่ยวชมจังหวัดนครราชสีมา จนสุดปลายทางลงที่ปราสาทหินพิมายตามแนวความรู้ทางประวัติศาสตร์โบราณคดีด้วยความเห็นอกเห็นใจเมื่อยล้าแล้ว ก็สมควรจะไปพักผ่อนหย่อนใจ เพื่อรื่นรมย์ที่ร่มไม้ไทรอันมีสาขากว้างใหญ่ไพศาลแห่งหนึ่ง ในบริเวณอ่างเก็บน้ำชลประทานอำเภอพิมาย ห่างจากปราสาทหินออกไปทางตะวันออกประมาณ 1 กิโลเมตร เศษ ไทรใหญ่แห่งนี้มีชื่อเสียงโด่งดังว่า ไทรงาม มาแต่ครั้งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เสด็จประพาสพิมายเมื่อ พ.ศ. 2455

หนังสืออ้างอิง

นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา ของนายมานิต วัลลิโกดม
(กรมศิลปากร พ.ศ. 2505)

ปราสาทเขาน้อย อำเภอรัตนบุรี จังหวัดปราจีนบุรี

ปราสาทเขาน้อยตั้งอยู่บนเขาน้อยซึ่งสูงประมาณ 50 เมตร ที่วัดพุทธหรือชมพูคำพราทางทิศตะวันออกของอำเภอรัตนบุรี จังหวัดปราจีนบุรี

โบราณสถานแห่งนี้แต่เดิมมีปราสาทอิฐ 3 หลัง แต่ปัจจุบันได้หักพังลงเสีย 2 หลัง คงเหลือแต่ปราสาทหลังกลาง เพียงหลังเดียว เป็นปราสาทอิฐรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม กว้างประมาณด้านละ 3.70 เมตร เทาที่เหลื้อมอยู่หลังคาซ้อนกัน 2 ชั้น และแต่ละชั้นก็ย่อจั่วลงแบบชั้นล่างขึ้นมาตามลำดับ มีประตูเข้าอยู่ทางทิศตะวันออกด้านเดียว ยังคงมีทับหลังศิลาและเสาประคัมกรอมประตูศิลาเหลื้อมอยู่ แต่เสาประคัมกรอมประตูก็หัก เหลือเพียงเสาเดียวทางด้านทิศเหนือ (ซ้ายมือของประตูปราสาท) เท่านั้น

ภายหลังที่ทับหลังศิลาแลเห็นโคชกเจนาอยู่ในศิลปะขอมแบบสมโบร์ (ราว พ.ศ. 1150 - 1200) และนำมาจากที่อื่น เพราะที่แลเห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ด้านข้างสองด้านโคชกหักออกไปแล้ว ด้านบนสลักเป็นแนวมีลายดอกไม้ 8 กลีบ และลายดอกไม้รูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนสลักกัน ตรงกลางทับหลังสลักเป็นวงโค้ง 4 วง วงโค้งเหล่านี้มีลายลูกประคำเป็นขอบและตรงกลางมีลายดอกไม้ 4 กลีบอยู่เหนือลายรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน บนแนววงโค้งมีวงรูปไข่อยู่ 3 วง แต่ละวงมีลายลูกประคำเป็นขอบและมีลายก้านชกคล้ายเมฆอยู่ล้อมรอบ ภายในวงรูปไข่ตรงกลางมีรูปคล้ายบุคคลกำลังขี่ม้า และอีกสองวง 2 ข้างมีรูปสัตว์อยู่ภายใน ที่ปลายวงโค้งมีมังกร (คือจร เช่นแต่มีวงเหมือนช้าง) กำลังหันหน้าเข้าภายในอ้าปากคางวงโค้งนั้น มกรนี้ไม่แลเห็นหมดทั้งตัว เพราะทับหลังหักหักออกไปทางด้านข้างคิงที่กล่าวมาแล้ว และมกรนี้มันขึ้นอยู่ด้วยตัวละคน ภายใต้วงโค้งมีรูปพวงมาลัยและอุระสลักอยู่ภายในพวงมาลัยมีลายใบไม้แลเห็น เต็มไปเป็นรูปสามเหลี่ยม ใตลายนพวงมาลัยและอุระยังมีแนวลายอีกแนวหนึ่ง ซึ่งเป็นลายใบไม้้วนเป็นลายก้านชก ลายใบไม้คล้ายกับลายในศิลปะทวารวดีมาก ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันอีกชั้นหนึ่งว่าทับหลังคงกล่าวอยู่ในสมัยเก่า เพราะเหตุว่าลายนี้ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะ (ราวพุทธศตวรรษที่ 9 - 11) มกรทั้งสองข้างขึ้นเหยียดอยู่เหนือฐานซึ่งมีลายกลีบบัวคู่ประกอบฐานนี้ไว้ เป็นยอดของเสาประคัมกรอมประตูด้วย

ได้กล่าวแล้วว่า เสาประคัมกรอมประตูเหลื้อมอยู่เพียง เสาเดียวทางด้านทิศเหนือ และแท่งศิลาที่ใช้เป็นวงกรอมประตูก็หัก เหลืออยู่แต่เพียงค้ำนี้ เช่นเดียวกัน เสาประคัมกรอมประตูเป็นเสา 8 เหลี่ยม มีลายเส้นนูนหรือวงแหวนประคัมอยู่ทั้งกลางและที่เสี้ยวของเสา แต่ลายเส้นนูนนี้ก็คล้ายกับวาระมีขนาดเท่ากันทั้งที่ทั้งกลางและที่เสี้ยว ลายใบไม้ที่โอบประคัมทั้งสองข้างของลายเส้นนูนเป็นลายใบไม้ขนาดใหญ่ มีอยู่เพียงใบเดียวแต่ละเหลี่ยมของเสา แต่มิใช่ใบเล็ก ๆ อีกใบหนึ่งเพิ่มขึ้นบนเหลี่ยมระหว่างลายใบไม้ใหญ่ด้วย เมื่อเป็นเช่นนั้นก็นำไปเปรียบเทียบกับศิลปะขอมในประเทศกัมพูชา ก็อาจกล่าวได้ว่า เสาประคัมกรอมประตูนี้ อยู่ในศิลปะขอมแบบพระโค (ราว พ.ศ. 1400 - 1450)

ไค้กล่าวมาแล้วว่าปราสาทอิฐแห่งนั้นประตูเข้าทางคันทิศตะวันออกเพียงประตูเดียว ที่เหลืออีก 3 ทิศ จึง เป็นประตูหลอกสลักลงบนอิฐ โสณแบบประตูจริงที่สร้างด้วยไม้และมีหน้าบันสลักลงบนอิฐอยู่ข้างบน หน้าบันทางทิศใต้ยังคงอยู่ที่สุกมีรูป เป็นวงโค้ง เล็ก ๆ อยู่ข้างบน แล้วค่อลงมา เป็นวงโค้งใหญ่มีสายผายออกทั้งสองด้าน ถ้านำไปเปรียบเทียบกับศิลปขอมในประเทศกัมพูชา ข้าพเจ้าเห็นว่าหน้าบันดังกล่าวอาจอยู่ในศิลปขอมแบบกุเลน (ราว พ.ศ. 1350 - 1400)

สำหรับการก่อสร้างปราสาทขอมด้วยอิฐก็น่าจะกล่าวถึงเช่นเดียวกัน แต่เดิมเข้าใจกันว่า ใช้อิฐเผาแล้วก่อและใช้ข่างไม้ชนิดหนึ่งซึ่งยังไม่ทราบกันว่าเป็นอะไรแน่ เป็นเครื่องเชื่อม ปัจจุบันมีผู้เสนอว่าใช้อิฐเผาแล้วก่อโดยใช้หน้าบันชนิดนั้นเอง เป็นเครื่องเชื่อม แล้วสุกไฟเผา ปราสาทนั้นอีกครั้งหนึ่ง ให้สอหินนั้นละลายติดเข้ากับอิฐ เป็นแผ่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ใ้ยงไรก็ตามวิธีดังนี้ จำต้องทำการทดลอง เผาอิฐจริง ๆ เสียก่อน เพื่อพิสูจน์ว่าศิลาทรายเช่นที่พบหลัง เสาประดับกรอมประตูนั้น เวลาถูกไฟเผาแล้วจะเป็นอย่างไร

สำหรับอายุของปราสาทแห่งนี้ ถ้าถือหลักที่ว่าศิลปหลังสุดจะเป็นเครื่องบ่งว่า โบราณสถานนั้นสร้างขึ้น เมื่อใดแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่าปราสาทเขาน้อยนี้สร้างขึ้นระหว่าง พ.ศ. 1400 - 1450 (ตรงกับศิลปขอมแบบพระโค) อย่างไรก็ตามก็เมื่อข้าพเจ้าได้ภาพถ่ายปราสาท ไม้ให้ศาสตราจารย์ บวส เซลล์เย (Boisselier) ชาวฝรั่งเศสผู้เชี่ยวชาญศิลปขอม เพื่อขอทราบความเห็นศาสตราจารย์บวส เซลล์เยกลับตอบมาว่า ปราสาทแห่งนี้ น่าจะสร้างขึ้นใน ราวพุทธศตวรรษที่ 16 เพราะเหตุว่าปราสาทขอมที่ย่อมุมแต่ไม่มีเสาค้ำกับผนังประดับ เช่น ปราสาทเขาน้อยนั้นสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 16 ทั้งสิ้น สำหรับหน้าบันนั้นศาสตราจารย์ บวส เซลล์เยกล่าวว่าหน้าบันแบบดังกล่าว ที่ปราสาทมันทายศรีในประเทศกัมพูชา (พ.ศ. 1510) ก็มี เหตุนี้ อายุของปราสาทแห่งนี้จึงยังไม่แน่นอนนัก ข้าพเจ้าเห็นว่าถ้าได้ทำการขุดแต่งปราสาท แห่งนี้รวมทั้งที่ยังคงอยู่แต่หักพังไปแล้ว 2 หลัง ก็อาจได้หลักฐานอื่น ๆ ที่มาช่วยประกอบการกำหนดอายุของปราสาทแห่งนี้แน่นอนยิ่งขึ้นก็ได้

โบราณสถานที่ยังคงศรีมหาโพธิ์ กิ่งอำเภอโคกปี่ จังหวัดปราจีนบุรี

ในบริเวณของศรีมหาโพธิ์ กิ่งอำเภอโคกปี่ จังหวัดปราจีนบุรี มีเมืองโบราณอยู่ เมืองหนึ่ง ชื่อเมืองพระรถหรือบางท่านก็เรียกว่า เมืองมโหสถ ตั้งอยู่ห่างที่ว่าการอำเภอศรีมหาโพธิ์ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 16 กิโลเมตร มีคูกว้างประมาณ 16 เมตร ล้อมรอบ ริมคูคันทิศใต้ ตะวันออก และตะวันตก มีศิลาแลงเรียงซ้อนกันสูงประมาณ 6 เมตร ซึ่งอาจเป็นซากของประตูและป้อมปราการ มีซากโบราณสถานทั้งในตัวเมืองและนอกคูเมือง ในบริเวณใกล้เคียงโบราณสถาน สระและบ่อน้ำ พื้นดินในตัวเมืองและนอกคูเมืองส่วนมากเป็น ดินแดง ลักษณะตัวเมืองเป็นวงรูปไข่ ประมาณ 1 กิโลเมตร ยาว 2 กิโลเมตร

เมืองพระรถมีอายุมา เก่าแก่มานาน เพราะในบริเวณนี้ ได้ค้นพบลูกบาศก์ซึ่งอาจมีอายุ มาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ต่อจากนั้นก็ยังมีขุดพบขวานหิน (พุทธศตวรรษที่ 12 - 16) และ สมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 16 - 18) ลงมาจนกระทั่งถึงสมัยปัจจุบันนี้ ปรากฏว่าในการขุดแต่ง วิหารหมายเลข 11 นอกเมืองพระรถทางทิศเหนือเมื่อ พ.ศ. 2509 ได้ค้นพบกรอบคันฉ่องสัมฤทธิ์ มีจารึกอักษรขอมอ่านได้ความว่าในมหาศักราชซึ่งตรงกับ พ.ศ. 1736 พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ ถวายเครื่องไทยธรรมนี้ไว้แก่โรคยสาธา คือโรงพยาบาลอันประเสริฐ ณ ศรีวัดสปุระ เหตุนี้ จึงอาจทำให้กล่าวได้ว่าเมืองพระรถนี้ในสมัยลพบุรีคงมีนามว่าศรีวัดสปุระ นอกไปจากจารึกที่ กรอบคันฉ่อง ณ วิหารหมายเลข 11 นี้ยังได้ค้นพบสิ่งซึ่งอาจเป็นฐานเชิงเทินสัมฤทธิ์และชั้น สัมฤทธิ์อีก กล่าวถึงนามสถานที่ว่าสังโฆและภัทราศตรงกัม พ.ศ. 1730 และ 1736 ด้วยเหตุนี้ จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าในต้นพุทธศตวรรษที่ 18 คงมีตำบลหนึ่งชื่อสังโฆอยู่ในดินแดนแถบนี้ด้วย

เนื่องจากเราไม่มีเวลามากนัก จึงครีมหาโพธิ์ เหตุนี้จึงจะหยุดแวะชมโบราณสถาน เพียง 5 แห่ง คือ -

เทวสถานหมายเลข 18 หลังโรงเรียนวัดสระมะเขือ

เทวสถานแห่งนี้ตั้งอยู่นอกเมืองพระรถทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ หลังโรงเรียน วัดสระมะเขือ กรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งเมื่อ พ.ศ. 2510

ปรากฏว่าแผนผังของเทวสถานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาวประมาณคันละ 16 เมตร สูง 2 เมตร ก่อด้วยศิลาแลงเรียงซ้อนกัน มีบันไดขึ้นทางทิศตะวันออกเฉียง ตะวันตก และทิศใต้ ที่หน้าบันได้มีฉัตรจันทร์ (moon stone) ตั้งอยู่เป็นรูปครึ่งวงกลม ฉัตรจันทร์ ดังกล่าวมีลักษณะคล้ายกับในศิลปะลังกามาก เหตุนี้จึงอาจมีความเกี่ยวพันกันก็ได้ มีลายเสาติดกับ ฉัตรสสำหรับไว้เทวรูป กว้างยาวคันละ 4.10 เมตร สูง 80 เซนติเมตร มีการขอมุมอยู่ ทางทิศเหนือ แต่หน้าประหลาดที่ไม่มีประตูเจาะเค้นเข้ามาจากผนังที่ก่ออยู่เหนือฐานที่ล้อมรอบ เหตุนี้สันนิษฐานว่าแต่เดิมอาจมีคันทันอยู่ระหว่างผนังเหนือฐานและผนังของห้องนี้ ทำให้ เติ้นเข้ามาได้โดยตรง มีใช้ดังที่เราเห็นอยู่ในปัจจุบัน

บนพื้นดินทางทิศตะวันตกของ เทวสถานยังมียอดของ เทวสถานสลักจากศิลปะแลง ตกหล่นอยู่ชิ้นหนึ่ง เป็นรูปโคม 4 เหลี่ยม มีทุกุคือหน้าคางรูปวงโค้ง เกือบมาประกอม ยอด ดังกล่าวมีประโยชน์ เพราะทำให้เราอาจกะกำหนดอายุของ เทวสถานแห่งนี้ได้ ก็มีลักษณะ คล้ายยอดที่เทวาลัย ณ เมืองมาวสีปุรัมหรือมาล์ลปุรัมทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศ อินเดีย ในศิลปะแบบหลังคุปตะ (ราวพุทธศตวรรษที่ 12) มากทำให้เราอาจกำหนดได้ว่า เทวสถานหมายเลขที่ 18 นี้คงสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 และแต่เดิมอาจใช้ ประดิษฐานเทวรูปพระนารายณ์ส่วนหมวกทรงกระบอกซึ่งจัดเป็นเทวรูปรุ่นเก่าภายในประเทศ ไทย มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 ซึ่งได้ค้นพบหลายองค์ที่ดงศรีมหาโพธิ์นี้ ปัจจุบัน เทวรูปดังกล่าวส่วนใหญ่รักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

เทวาลัยกลางเมืองพระรถ

เมื่อเร็ว ๆ นี้กรมศิลปากรได้ขุดแต่ง เทวาลัยอีกหมู่หนึ่งซึ่งตั้งอยู่กลาง เมืองพระรถ ประกอบด้วยอาคารหลายหลังก่อด้วยศิลาแลง อาณาบริเวณที่โคขุดแต่งแล้วมีเนื้อที่ประมาณ 45 + 35 เมตร ภายในมีอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าประมาณ 9 หลัง ส่วนใหญ่มีบันไดขึ้นอยู่ทาง ด้านหน้า มีเสารูปกลมก่อด้วยศิลาแลงซ้อนกันเป็นชั้น ๆ และมีม่อนน้ำก่อด้วยศิลาแลง เช่นเดียวกัน ปรากฏว่าหมู่เทวาลัยดังกล่าวยังมีอยู่ทางทิศตะวันออกของถนนอีก แต่ยังไม่ได้ทำการขุดแต่ง เหตุนี้แนวคันดินที่ล้อมรอบอยู่ในปัจจุบันจึงไม่ใช่ของเดิม แต่มาก่อขึ้นในภายหลัง ๆ จากการขุดแต่งแล้ว

เท่าที่ได้ตรวจจากโบราณวัตถุที่ขุดค้นพบ อาจสันนิษฐานได้ว่าซากอาคาร เหล่านี้ คงเป็นเทวาลัย เพราะได้ค้นพบเทวรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ พระกฤษณะ และโกณฑิ าสา อายุคงอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ได้ค้นพบรูปโกณฑิหลังขึ้นหนึ่งทางทิศใต้ของหมู่เทวาลัย แห่งนี้ อาจมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16 - 17

สระแก้ว

สระแก้วตั้งอยู่ทางทิศใต้ของ เมืองพระรถ ห่างคูเมืองออกไปประมาณ 100 เมตร เป็นโบราณสถานที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งในนครศรีมหาโพธิ์ กรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่ง เมื่อ พ.ศ. 2508

ลักษณะของสระแก้วเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง 17.50 เมตร ยาวประมาณ 42.60 เมตร ปากสระหันไปทางทิศตะวันตก เป็นรูปแฉกยาวคือกว้าง 4 เมตร ลึก 5.40 เมตร สิ่งที่น่าสนใจก็คือรูปสลักซึ่งสลักอยู่บนผนังแล่งรอบขอบสระ ภาพสลักที่สลักนั้นอยู่ภายในกรอบสี่เหลี่ยม ปรากฏว่ามีทั้งหมด 41 ภาพ เช่นภาพช้าง สิงห์ และมกร (จร.เช่นคีมึงวงเหมือนช้าง) กรอบใหญ่กว้าง 1.20 เมตร ยาว 3.15 เมตร กรอบเล็กกว้าง 1.10 เมตร ยาว 1.20 เมตร มกรบางตัวมีลักษณะกำลังทำท่ากระโดดคล้ายกับในศิลปอินเดียแบบอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ 7-9) แต่บางตัวก็มีลักษณะคล้ายศิลปอินเดียแบบคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9 - 11) เหตุนี้เราจึงอาจจัดอายุของสระแก้วนี้ไว้ได้ว่าคงอยู่ในราวตอนต้นของสมัยทวารวดี

นอกจากนี้ยังมีอีกสระหนึ่งชื่อสระกระทอน ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของ สระแก้วใกล้กับทางที่รถผ่าน ใกล้กับคูเมืองพระรถ กรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่ง เมื่อ พ.ศ. 2509 ลักษณะของสระเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง 8 เมตร ยาว 13 เมตร ลึก 4 เมตร ขุดลงไปในพื้นที่แล่ง ปากสระเป็นสี่เหลี่ยมแฉกย่อมุม หันไปทางทิศใต้

วัดคันโพธิ์ศรีมหาโพธิ์

วัดนี้ตั้งอยู่ห่างจากเมืองพระรถมาทางทิศตะวันตกประมาณ 4 กิโลเมตร มี คันโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ เป็นสิ่งสำคัญเป็นที่นับถือแก่ชาวบ้านทั่วไป แต่จะไ้มาจากที่ใดหาไม่ประวัติไม่

เป็นคันโพธิ์ใหญ่วัดรอบลำต้นโคได้ประมาณ 4.50 เมตร สูงราว 40 เมตร ปรากฏว่าที่วัดนี้มีพระพุทธรูปศิลาแบบทวารวดี ซึ่งค้นพบในท้องถิ่นรักษาไว้ และยังมีแผ่นศิลาจารึกที่ค้นพบในบริเวณใกล้เคียงรักษาไว้อีก ศิลาจารึกนี้จารึกด้วยตัวอักษรอินเดียฝ่ายใต้ มีทั้งภาษาขอมและภาษามอญ กล่าวสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย การสร้างพระพุทธรูปและการถวายของไว้ในวัด มีศักราชตรงกับ พ.ศ. 1304 ข้อนี้เป็นพยานให้เห็นว่าที่เมืองพระรถหรือดินแดนแถบนี้ได้เป็นเมืองมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดีและลพบุรี

สระมรกต

สระมรกตเป็นสระสี่เหลี่ยมกว้างใหญ่ แต่เดิมคงมีทั้ง เทวาลัยและพุทธสถานตั้งอยู่ ณ สถานที่แห่งนี้ ปัจจุบันมีคณะสงฆ์มาตั้งสำนักอยู่ ได้ทำการขุดพบซากโบราณวัตถุสถานต่าง ๆ เป็นอันมาก เช่นชิ้นส่วนของพระพุทธรูป และเสาศิลา แบบทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) ศิวลึงค์ (พุทธศตวรรษที่ 12 - 14) เศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (พุทธศตวรรษที่ 18) รูปนาคปลายลูกกรง (พุทธศตวรรษที่ 17) เสาประดับทางเดิน และฐานต่าง ๆ รวมทั้งรูปสิงห์ค้ำยัน ส่วนใหญ่สลักด้วยศิลาแลง ทำให้เห็นได้ว่าบริเวณแถบนี้คงเคยเป็นที่ตั้งของศาสนสถานที่สำคัญแห่งหนึ่งมาแต่ก่อน

หนังสืออ้างอิง

1. รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถาน เมืองเก่าพระรถ คงศรีมหาโพธิ อำเภอสรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ของนายบรรจบ เทียมทัศนินิตยสารศิลปากร ปีที่ 13 เล่ม 1 - 4, พ.ศ. 2512
2. หนังสือเรื่อง วัดคันโพธิ์ศรีมหาโพธิ ตำบลโคกปี่ อำเภอสรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ของ นายสุจิตต์ วงษ์เทศ จัดพิมพ์เนื่องในงานสมโภชคันโพธิ์ศรีมหาโพธิ พ.ศ. 2511.

100 ปี ศาสตราจารย์
หม่อมเจ้าสุภัทราวดี มีชูศักดิ์